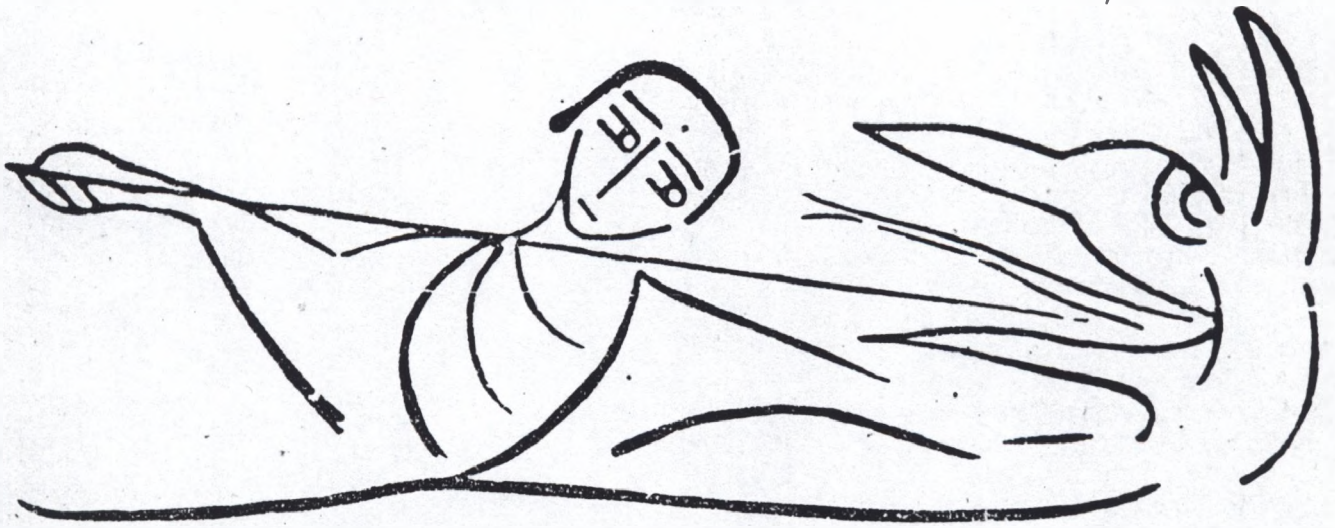

BIZALOM

*Havonta kétszer megjelenő szemle,
a világ folyásáról és az ember alkotásairól.*

5. szám.

XV. évfolyam.

1944. március 1.

Sorscsapás és bánat.

(Folytatás.)

Hogy Vejnemöjnennek mennyit kellett szenvednie, ezt legbövebben a Kanteletar egyik verse jellemzi. A Kanteletar a finnek népdalgyűjteménye. Leginkább lírai versek vannak benne, csupa olyan, amelyeket Lönnrot Illés nem fűzött bele a Kalevalába. Közülük egyik verselmondja, hogy mese az, nem igazság, hogy a finnek népi hangszerét, a finn hárfát Vejnemöjnen egy csukaszörnyeteg csontjaiból alkotta. Dehogy! Ez a hangszer bánatból, gondból, fájdalomból, keserből keletkezett.* S csak természetes, hogy ennek a töméntelen sok fájdalomnak és keserűségnek, ami a hárfát létrehozta, Vejnemöjnen részese volt. Neki át kellett élnie a magános szív, az emberi árvaság fájásait, meg nem érdemelt sorscsapások hosszú sorát. Lemminkejnen ezzel ellentétben minduntalan szerencsés kibúvókhoz, segítő kézhez jutott s mikor végül is rajtavesztett s megölték és feldarabolták őt: akkor is emberfeletti csoda támasztotta őt fel.

Az ember első pillanatban úgy érzi, hogy nagy igazságtalanság történt itt, igazi, hatalmas méltánytalanság! Ha azonban alaposabban átgondoljuk az egészet, akkor úgy látjuk, hogy ezt a történést csak az úgynevezett jó emberek látják igazságtalannak, a rosszak azonban nem. Mert, hogy gondolkodnak a jók? „Mi egész életünkben szűkölködünk, küzdünk, kínlódunk, csak azért, hogy tisztességesek és jók maradhassunk. Kínlódásunkban senki sem segít bennünket: küzdésünkért nem kapunk semmiféle jutalmat sem; magunkra vagyunk hagyva mindig és mindenkor. Bezzeg a rosszak! Őket mindenki sajnálja. Ugyanakkor, amikor nekünk senki sem

ad jutalmat, az ő részükre kitalálták a megbocsátást, sőt a kegyelmet is. Amíg a tisztességes ember az élet viharaiban kínlódik a betevő falatért, addig a bűnözőt bezárják a börtönbe s ellátásáról gondoskodnak. Hányszor van az, hogy nagy gonosztevők, akiket életfogytiglani börtönre ítélnék, vagy pedig halálra, kegyelemben részesülnek és néhány évi fogság után kiszabadulnak s új életet kezdhetnek. Ha igazságosság uralkodnék a világon és ugyanolyan mértékkel osztanának a jóknak is, mint a rosszaknak, akkor ugyanolyan mérhetetlen nagy jutalmat kellene kapnia a jóknak is, mint amekkorára mérhetetlen nagy kegyelem, hogy valaki visszakapja a szabadságát és életét, amit már megérdemelten elvesztett. Képzeljük csak el, hogy mit érdemelne Vejnemöjnen, ha Lemminkejnen abban a kegyelemben részesül, hogy feltámasztják őt, sokszorosan megérdemelt, rút halálából?”

A rosszak azonban másképp gondolkoznak. Ők azt mondják: „Igaz, hogy mi rosszak vagyunk és távolról sem érdemeljük meg azt, amit a jók, mert amíg ők kínlódtak, hogy jók maradhassanak, mi megszöktünk azok elől a nélkülözések, nehézségek és küzdelmek elől, amikkel a tisztességes élet jár s megpróbáltuk a dolog könnyebb végét megfogni, csak rajtavesztettünk. Vannak kollégáink és sors-társaink, akik pontosan ugyanolyan körülmények között éltek, mint mi éltünk és mégis tisztességesek maradtak, míg mi, bár egy hajszállal sem volt nehezebb az életünk mint az övék, csak ugyanolyan nehéz: lopáshoz, csaláshoz, sikkasztáshoz stb. folyamodtunk, hogy könnyítsünk magunkon. Ők még most is ugyanazon pontján állnak az életnek, ahol mi is velük együtt álltunk egykor, ők még most is úgy küzdenek és nélkülöznek, ahogy mi is velük együtt küzdöttünk és nélkülöztünk azelőtt,...

* Itt maga a népdal mutat rá a mitosz kép-nyelvére.

de a közben elmúlt idő alatt hová jutottunk mi! Talán nem is annyira a büntudat gyötör bennünket, — hisz semmiben sem vagyunk olyan ügyesek, mint a mentségek kitalálásában! — a büntetés elviselése sem a legborzasztóbb a ránk mért szenvedések közül, hanem az a magány, az az árvaság, az a kiközösítettség, amibe belejutottunk. Igaz, hogy tartozunk egy közösségbe, a rosszak közösségébe, de milyen borzasztó odatartozni! Soha nem tudja az ember, hogy ott ki, mikor, hogyan játssza őt ki és minél inkább beletartozik az ember a rosszak közé, annál árvaabb lesz, mert annál messzebb szakad el a többi embertől, akikhez igazán tartozik, akiknek a közösségébe beleszületett s élt, amíg nem indult meg a nagy lejtőn. Vannak sokan a rosszak közül, akik próbáltják bebeszélni maguknak, hogy nem is olyan rossz rossznak lenni, de valójában, szívük mélyén ezek is épúgy keservesen érzik azt a lelki nyomorúságot, ami abból fakad, hogy nem vagyunk olyanok, mint a többi ember, hogy saját erőnkől alig-alig bírnak újra közéjük jutni és hogy segítségre, kegyelemre — amire a jók egyáltalán nem is szorulnak reá — mennyire szükségünk van! Ha a jók egyetlenegyszer is éreznék darabokra szaggatott lelkünk nyomorúságát, akkor lemérhetnék: igaz, mi sokkal nagyobb kegyelemben részesülünk, mint ők, de viszont a nyomorúságnak azt a mértékét, amiben mi élünk, ők nem is ismerik. Igaz az is, hogy ők érdemtellenül jutnak sorscsapáshoz, de ennek fejében lelkiismeretük békéjét nem veszítik el, mi pedig magunk okozzuk életünk romlását, tehát örökös önvád gyötör. Nem lehet tehát azt mondani, hogy az élet igazságtalanul mér. Ellenkezőleg, az élet úgy van berendezve, hogy folytonos kiegyenlítésre törekszik: a jókat érdemeikért és ártatlan szenvedéseikért jó lelkismerettel kárpótolja s abból fakadó erkölcsi erővel jutalmazza, a rosszakat pedig előbb-utóbb önváddal és gyöngeséggel veri meg.

Ezek a gondolatmenetek talán közelebb hozzák a Kalevala felfogását hozzánk. A Kalevala egész természetesnek — nem pedig igazságtalanul — tartja azt, hogy Vejnemöjnen, Ilmarinen szenvedéseken mennek keresztül, Lemminkejnen pedig átéli a feltámadást, — mert a Kalevala mindig tényekből indul ki. A Kalevala mint kütfő, feladatának tekinti, hogy a mindenség berendezését, úgy ahogy van, hűségesen leírja és megismertesse azokkal, akik maguk nem képesek ezt megismerni. S a Kalevala szerint tény az hogy a mi világunk úgy van berendezve, hogy a rosszak részére adódhasék kegyelem, a jók részére pedig ártatlan szenvedés. A rosszak további sorsa aszerint dől el, hogy miként ragadják meg a feljükk nyúló segítséget, a jóké pedig aszerint, hogy miképp viselkednek az ártatlanul rájuk háruló szenvedések között? Szelídek és áldozatosak tudnak-e maradni vagy pedig lázadózókká és keserűekké válnak-e? Nyilván az emberiség csak akkor tud fennmaradni, hogyha a jók állhatatosak maradnak, a rosszak pedig megjavulnak. Csak ha a jók és rosszak ilyen magatartást tanúsítanak: termelik ki

magukból azt az erőt, amelyik az emberiség létalapjához feltétlenül szükséges.

Ilmarinenre és Vejnemöjnenre elmondhatjuk, hogy ők a sorscsapások után is hívek maradtak önmagukhoz és egyenletesen haladtak tovább megkezdett útukon. Erre mutat az is, hogy Vejnemöjnen dallási kedvét sosem vesztette el és bármi is érte őt, nem hagyta abba hivatását, hanem tovább énekelt mindenki örömeire és bátorítására, mint „Kaleva-hon örök öröme,“ akire még legnagyobb ellenségének, Jonkahajnennek édesanyja is azt mondotta, amikor látta, hogy fia Vejnemöjnen életére tör:

„Vejnemöjnent, ha lelőnéd,
Kalevhonit, ha megölnéd,
Vége világunk örömének,
Kivesz földünkről az ének!“

Kérdés, hogy Lemminkejnen ugyanolyan helyesen fogadta-e azt a kegyelmet, ami őt érte, mint amilyen szépen viselték Ilmarinen és Vejnemöjnen a reájuk zúdult csapásokat?

Ezt a kérdést, ha pontos választ akarunk kapni rá, több kérdésre kell bontani, azaz több szempontból kell megvizsgálni, hogy Lemminkejnen miképp értékesítette nagy élményét későbbi élete folyamán s mit merített belőle erkölcsi fejlődése javára?

A közvetlen ok, ami miatt néki el kellett pusztulnia, az volt, hogy nem tudta „a kígyó eredetigéit.“ Ez a tudatlansága okozta, hogy nem bírt a kígyóval megküzdeni, amikor büntetésül a manilai hattyú lenyilazásáért, Tuoni rút fia kígyót eresztett reá. Ezért leli halálát Tuonelában. Hasonló történik itt Lemminkejnenel, mint Ádámmal és Évával a paradicsomban, nem tudnak ők sem ellenállni a kígyónak s ők is elvesztik a kígyó által örök életüket s a halál uralma alá kerülnek. A kígyó Lucifernek a jelképe; az hogy a kígyó legyőzi az embert, mindig azt jelenti, hogy az ember belső lelki világát nem tudja tisztán tartani nem bírja felismerni önmagában a luciferitani egyoldalúságot és elferdítést s ezért nem is bír megküzdeni saját magában, lelke bensejében, a rosszal.

Lemminkejnen újraebredése után azonban elmondja édesanyjának, hogy a kígyóval nem tudott megküzdeni, mert elfelejtette a kígyó eredet-igéjét. Anyja persze azonnal eszébe juttatja és pontosan megtanítja őt rá. Lemminkejnen megfogadja és megőrzi anyja tanítását, s amikor legközelebb szembetalálja magát a kígyóval, akkor már annak fejére olvassa eredetét s amint így világosan felismeri, hogy kivel áll szemben, azonnal meg is menekszik a kígyó hatalma alól. Ezen a téren tehát Lemminkejnt nem hiába érte a legnagyobb kegyelem, ami embert érhet: ő levonta belőle a tanulságot és amikor szüksége volt rá, fel is használta. Más tekintetben: az erkölcsi javulás terén nem mutatkozott Lemminkejnen lényen ilyen hirtelen megváltozás. Nagy élménye után eleinte nem látszott rajta, hogy máról holnapra kicserélődött volna s hogy az, amit átélt, más emberré tette volna őt. Eleinte még folytatja azt az életet, amit addig, s továbbra is féktelen örömmel veti bele magát az élet minden mozzanatának élvezésébe, később azon-

ban erről többé nem hallunk. Lemminkejnen alakjáról hosszú időre elhallgatnak a runók, mintha köd fedné el. Mikor pedig jó idő múlva újra előtűnik áll, akkor nem a kalandvágó, önző örömeiket hajhászó Lemminkejnenel találkozunk, hanem egy közös cél érdekében önzetlenül közreműködő Lemminkejnenel. Ez abban az időpontban következik be, amikor Vejnemöjnen és Ilmarinen elhatározzák, hogy a szampót, hazájuk javára, hazahozzák Észak földjéről s Lemminkejnen csatlakozik vállalkozásukhoz, segítségükre siet, anélkül, hogy külön bér vagy jutalom kecsegtetné őt. Ellenkezőleg, veszélyeknek és nélkülözéseknek teszi ki magát. Lemminkejnennek ebből az elhatározásából az látszik, hogy ő, ha lassan és fokozatosan, de mégis csak megváltozik és életének nagy élménye, bár nem mindjárt, de huzamosabb idő után mégis gyümölcsöket érlel benne. Ennek dacára Lemminkejnen még ez alatt az utazás alatt is nagy bajt okoz s végső fokon a szampó szétzúródását ő idézi elő. Nem mintha valami hibás vagy léha cselekedeteket hajtana végre, — ellenkezőleg egész úton kifogástalanul viselkedik, de amikor már-már úgy látszik, hogy a szampó hazavitele teljesen sikerül, akkor olyan erőteljesen átadja lelkét az örömeinek és túlzott biztonságérzésnek, hogy ezzel a lelki egyoldalúságával az ellenséges rossz erőt felkorbácsolja s kiváltja a helyzetnek rosszra fordulását. Megváltozása tehát még nem terjedt ki odáig, hogy a belső mértékletességet és egyenletességet is meg tudná tartani, ha már külső cselekedetei nem is esnek kifogás alá, ami nála igen nagy dolog! S mikor az eposz véget ér, Lemminkejnen még fejlődésének ezen a fokán áll. Hogy később mi lesz vele s hová fejlődik majd jellege, azt a költemény nem mondja meg, az olvasó azonban úgy reméli, hogy Lemminkejnen sohasem fogja elveszíteni az élet iránti szép szerelmét, nem fogja levetkőzni messzivágyását, de leszokik arról, hogy mindig csak kapni akarjon, mindig csak habzsoljon s megtanul olyan bőkezűen adakozni, ahogyan azelőtt dúskálódni szeretett . . .

XI.

A rossz.

Ha hűségesen tovább vesszük sorra, hogy a Kalevala az emberi élet fontos tényezőiről mit tart és milyennek írja le a világ berendezését, bele kell mélyednünk abba is, hogy miként látja a rosszat. Megfigyeléseinket két csoportba osztjuk. Először arról beszélünk, hogy a Kalevala általános világnézete a rosszról milyen meggyőződést sugároz ki magából, másodsor, hogy milyen konkrét, kézzelfogható megállapításokat és adatokat közöl a rossz működéséről, jellemző tulajdonságairól stb., stb.

Amikor arról beszélünk, hogy a Kalevala általában véve mit tart a rossz felől, akkor erősen kell hangsúlyoznunk, hogy a Kalevala nem foglalja tételekbe világnézetét, nem szögez le erkölcsi szabályokat, hanem állásfoglalását azáltal juttatja kifejezésre, ahogyan egész gondolkodásmódját,

nézőpontjait és véleményeit megalkotja. Ilyen módon a Kalevala, mindenekelőtt azt sugározza ki magából, hogy a világ felépítésének és folyamatainak úgy erkölcsi, mint anyagi téren egy rend, egy tervezet, egy egyensúly az alapja s rossz az, ami ellenkezésbe jut a világ tervével, rendjével és egyensúlyával. Ha az összeütközés a világba beleépített tervvel és renddel erkölcsi téren történik meg, akkor erkölcsi rossz keletkezik, ha pedig ez az ellentét anyagi téren áll elő, akkor betegség, kár, torzulás, pusztulás stb. következik be. Pl. az erkölcsi világrend úgy van felépítve a mi mindenségünkben, hogy a jótettekért hála jár. A világterv azt írja elő, hogy a jótett elkövetése a hálaérzés megszületésének folyamatát indítsa meg annak a lelkében, akit a jótett ér. Ha ez nem következik be, ha a lélek ellenáll annak a természetes világfolyamatnak, ami beléje van tervezve és beléje van írva: akkor erkölcsi rossz, hálátlanság keletkezik. A lélek önmagában se nem rossz, se nem jó, de rosszá válhatik, ha a világrend terveivel szembe fordul, ha az egyensúlyi állapottal szemben egyoldalúvá válik és félrebillenti a mérleget. Így például a lelkesedés önmagában véve nem jó és nem rossz. Ha azonban a hálátlanságerővel lelkesedik valaki (s ma már igen sokan vannak, akik pl. a szülők iránti hálátlanságot propagálják), annak a lelkesedése rossz. Még azonban más esetben is rossz lehet a lelkesedés, éspedig akkor, ha valami helyes és jó dologért annyira lelkesedünk, hogy emiatt más fontos, értékes dolgot elhanyagolunk. Erre számtalan példát lehetne felhozni a hétköznapi életből. Ha valami túlzásba esünk: megrontjuk a világba beleépített elrendezést, egyensúlyi állapotot, háttérbe szorítunk, elnyomunk valamit, hogy egy másikat túlságosan kiemeljünk. A túlzás, amibe ily módon beleeshetünk: vagy gondolkodásbeli, vagy pedig érzésbeli. Megtörténhetik, hogy túlzottan forró érzések egyoldalúságának adjuk át magunkat — mint Lemminkejnen — vagy pedig egészen elnyomjuk magunkban a szív szavát és a túlzottan rideg ész parancsa szerint cselekszünk, mint Ilmarinen felesége, aki követ süttött bele a szegény árva gyerek kenyerébe.

Bármelyik irányba lengünk is ki, az eredmény ugyanaz: erkölcsi rossz keletkezik, amelynek nyomában szerencsétlenség támad.

Fiziológiai téren a világ úgy van elrendezve, hogy pl. a csecsemő gyomra ennyi és ennyi tejet bír el. Ha ennél a mennyiségnél többet adunk, a csecsemő gyomorbajt kap. A tej, amit adtunk, önmagában véve nem volt rossz, de mivel többet adtunk, mint kellett volna, mint amennyit a világrend megengedett volna: rosszat idézett elő, megbetegedést váltott ki. — Fenyőfák nőnek az erdőben. Gyönyörűen zöldelnek. Egyszerre azonban hirtelen elsárgulnak, száradni kezdenek, mert gyökereik olyan talajréteghez értek, melyből nem tudnak táplálékot meríteni. Ez a talajréteg önmagában nem rossz, de a fenyőfa tervszerű életfolyamatait lehetetlenné teszi, tehát rosszat idéz elő, önkreteszi a fát. —

A Kalevala a rossznak még egy általános és igen ártalmas tulajdonságára hívja fel a figyelmünket: arra, hogy nem akarja megnyilvánítani, felfedni

és kifejezésre juttatni önmagát. E tekintetben is a rossz ellentétben van a világ rendjével. A logosztan tárgyalásakor bemutattuk, hogy a Kalevala szerint a világ úgy van berendezve, hogy törvényei, folyamatai, lényei igazi valójukat fel akarják tárni, be akarják mutatni, csak legyen, aki elolvassa, megértse beszédüket. A rossz azonban nem követi a világrendnek ezt az irányzatát: elbújik, alakoskodik, elferdíti saját lényét és a tényeket, hogy alattomosan célt érjen. A legrosszabb betegségek azért tudnak elhatalmasodni az emberen, mert folyamataik sokáig felismerhetetlenek, lappangók. A bűncselekmények is azért tudnak pusztításokat végezni, mert titokban és mindenki félrevezetésével készülnek elő. Ebben az értelemben a rossz az antilogosz világa.

A rossznak arra a nagy alapkérdésére, hogy a végtelen jó és tökéletes istenség miképpen teremthetett rosszat? a Kalevalából a következő választ olvassuk ki. Minden lény, akit Isten teremtett, ha az öntudat bármily alacsony fokán áll is, annál fogva, hogy isteni származású, magában hordoz egy bizonyos önállóságot. Ez abban nyilvánkozik meg, hogy élete és sorsa megszabott törvényeit különböző módon valósítja meg. A lényeknek ez az Istentől kapott önállósága, képessé teszi őket arra, hogy, nem rosszaságból, de túlzásból — egy-egy tulajdonságuk túlságos kihangsúlyozásából — valamilyen irányban eltérjenek a világ terveitől, azaz megbontsák az egyensúlyt s anélkül, hogy akarták volna: rossz keletkezzék. Ez a magyarázata annak, hogy Isten nem teremtett rosszt: és mégis van rossz, keletkezett rossz. A szó szorosabb értelmében vett erkölcsi rossz pedig ott jön létre, ahol a tudatosság már kialakult: az embernél. S a Kalevala nagyon aláhúzza, nagyon kifejezésre juttatja, hogy az ember azért teljesen felelős a tetteiért, mert ha akarja, jól tudhatja mindazt, amit neki tudnia kell ahhoz, hogy az erkölcsi világrenddel egybehangzóan cselekedjék. E tekintetben a Kalevala gyökeresen különbözik például a homéroszi eposzoktól, ahol az ember úgy van feltüntetve, mint az istenek viszályának függvénye s bár saját maga nem is tehet tetteiért, mégis őt sújtják e tettek következményei. A Kalevala ezzel ellentétben azt tanítja, hogy a világ úgy van berendezve, hogy annak törvényeit megismerheti az ember s csak rajta áll, hogy e felismert törvényekkel összhangban akar-e cselekedni, vagy el akar-e térni tőlük valamilyen irányban?

Ha ez a felfogása a Kalevalának igaz lenne — kérdezheti méltán valaki — akkor hol marad az ember akaratszabadsága, alkotó és teremő képessége? Hiszen így a „jó“ embernek olyan géppé kell válnia, amelyik simán alkalmazkodik a világrendben előírt szabályokhoz, de önállósága, alkotó tehetsége nem fejlődhetik ki!! A válasz erre az ellentételre így szól: az ember annyiban csakugyan kötött lény, hogy a világrend törvényeihez alkalmazkodnia kell, ha ép, egészséges és erkölcsös akar maradni, de annyiban szabad és alkotó, hogy rá van bízva, akarja-e felismerni a világrendet vagy

nem, — továbbá az a mód is rá van bízva a hogyan a megadott törvények között mozogni, élni és teremteni akar. Világtörvény például, hogy az ember a gyermeki szeretet érzésével jön a világra s a gyermeknek szeretnie kell szüleit. Azok, akik felismerik ezt a törvényt s engedelmessékednek neki s a szívükbe oltott szeretetet ápolják, megőrzik, életük végéig, hány de hányféleképpen élik ezt át aszerint, hogy milyen egyéniségek és mit visznek bele, mit alkotnak bele érzésvilágukba. Milliő madonna-képet festettek már a festők, de két egészen egyformát aligha! Számptalan dal megzenésítette már a szerelmi bánatot, mindegyik másképp. Sokok jótékony emberbarát és szent segített már embertársai nyomorán, de ezeknek a tetteknek a véghezviteli módjában mindig van különbség. Rudolf Steiner az embernek azt a képességét, amely folytán valamely világrendhez alkalmazkodó tettet, alkotó erővel, önállósággal képes telíteni, végrehajtani, pedig mástól nem látott s nem előírt módon, tisztán saját egyéniségének szabad megnyilvánulása szerint: morális fantáziának, erkölcsi képzelőtehetségnek nevezi.* Az ember erkölcsi képzelőtehetsége tehát olyan képesség, amelynek segítségével az ember kigondolja, hogy egy tettének a módja, miként alakítható úgy, hogy az erkölcsi világrenddel megegyezzen és mégis szabadon tükrözze az ember egyéniségét. Az ember alkotó képessége tehát abban mutatkozik, hogy mi módon viszi véghez megismeréseit s tetteit.

A Kalevala a rossznak még egy általános és époly veszélyes tulajdonságát ismeri, mint amilyen az antilogosz-tulajdonsága. Goethe énekli ezt meg, a „Varázsinas“ című költeményében, ahol bemutatja a rossz keletkezésének folyamatát. Idézzük emlékezetünkbe, amit az imént mondtunk. Eredetileg nem is akar az ember rosszat, csak valamilyen irányban kileng s ezáltal, rossz keletkezett. Igen ám, de ez a rossz ezáltal, hogy van, önállósul tőlünk, többé nem parancsolunk neki s tőlünk független, lavinaszerű folyamatot indít meg. Az önálló lét és a lavinaszerűség a rossznak az a tulajdonsága, amellyel a Kalevalában a legnagyobb szerencsétlenségeket idézi elő. Kezdődik a dolog testvérek közötti ártatlan vetélkedéssel. De ebben már eltávolodás mutatkozik a világrendnek attól a parancsától: hogy testvérek szeressétek egymást. Később a dolog testvérharccá fajul, majd az egyik testvér egészen kiirtja a másik családját, csak a kis Kullervot hagyja meg, akivel persze nagyon rosszul bánik s aki ezáltal mindinkább elvadul. Végül is rabszolgának adja el. Ezáltal a Kullervo által zúdul minden nagy csapás Kalevalára, lavinaszerűen: Ilmarinenné halála, a medveszörnyeteg, a kór, a sötétség, a tűz és az égitestek elrablása. Ezek valamennyien lavinaszerű következményei a Kullervo-epizódnak s úgy árasztják el Kalevala-honát, mint az ár egy résen át, melyet meg gondolatlan kéz vágott a gáton. Amint a Kalevala felsorolja eredetüket és fokozódásukat, egyúttal bemutatja

* Philosophie der Freiheit című művében.

rajtuk azt is, hogy a balsors és szerencsétlenség alapján véve, végső gyökerében mindig valami rossz cselekedetből fakad. Még olyankor is, amikor ez nem derül ki egy könnyen...

XII.

Sátán és ördög.

A Kalevala két legfőbb rossz lényét Hisznek és Lempónak hívják. Erejük, hatáskörük mérhetetlenül nagyobb, mint az emberé, nincsenek a test korlátai közé szorítva, nem halnak meg. Félelmes, hatalmas lények, akik egymást szövetségeseként segítik. Biztosak lehetünk abban, hogy ha az egyiknek alkalmat adunk arra, hogy működésbe kezdjen, a másik is megjelenik támogatójaként.

Vikár Béla Kalevala-magyarázataiban hosszasan leszámaztatja a Hisz szó jelentéseit. Eszerint a Hisz szó egyaránt jelöl meg helyet és lényt is. Ha helyet jelöl, akkor — végső változatában — a poklot, a halál birodalmának legsötétebb részét jelenti. Ha pedig lényre vonatkozik, akkor jelentésmódosulásának végső fokán magát a sátánt jelenti. Hisz alatt tehát a Kalevala, ha mint helynevet használja, a poklot érti, — ha pedig mint személynevet, akkor a sátánt. Lempó nem Hisznek egy másik neve, hanem önálló, külön rossz lény. Talán úgy határozhatnánk meg, hogy ha Hisz a sátán, akkor Lempó az ördög. Lempó kizárólag személynév s neki nincs olyan kapcsolata a halál birodalmával mint Hisznek. Nyilván az ő rossz működését kizárólag az élőkkel kapcsolatban fejt ki. A Kalevala sok helyen beszél Lempóról és Hiszről s kétség sem lehet afelől, hogy nem egyazon lénynek két nevét említi, hanem mindig két külön lényt.

Hisz jellegzetességeihez a halállal való kapcsolatán kívül, — az is hozzátartozik, hogy egyes állatokat teremt s azoknak egyedül ő parancsol. Ilyen gonosz állat pl. a darázs, „Hisz madara.” Nem Isten alkotása, hanem a sátán származéka, akárcsak a magyar nép felfogása szerint a bolha. A darázs azért van, hogy Hisznek szolgáljon s eszköz legyen Hisz céljainak megvalósításában. Gyakran, amikor Hisz valamit el akar rontani vagy pusztítani, a darazsat küldi el maga helyett, hogy a munkát az végezze el. Lempóról nem jegyzi fel a Kalevala, hogy külön teremtményei lennének. Hisz és Lempó között nem csak az a különbség, hogy Hisznek halálhoz és állatokhoz különös köze van, Lempónak pedig nincsen, hanem az is, hogy Hisz az anyagok kialakulását is irányítja, Lempó pedig nem. Ez igen élesen kitűnik a „vas eredetigéből,” vagyis abból a leírásból, amelyik elmondja a vas keletkezését s egyben elismétli a világ létrejöttének történetét:

„Levegő az első anya,
Víz a vénebb testvér vala,
Vas az ifjabb ezek közül...”

Tehát először mindenségünk légnemű állapotban volt, azután alakult át cseppfolyóssá s csak harmadik metamorfózisában termelte ki magából a szilárd halmazállapotú anyagot, amelynek egyik alakja a vas.

„Amaz Ukkó, főalkotó,
Égen földön uralkodó,
Levegőből vizet választ,
Merevit a földből szárazt.”

Igen ám, de ezt az istenakarta, természetes világ-folyamatot alaposan megzavarja Hisz. Elküldi „madarát,” a darazsat, hogy abba, ami merevedőben, szilárdulóban van, keverje bele a maga mérget s ezáltal tegye szilárdabbá, keményebbé, anyagiasabbá, mint amilyenné Isten akaratából válni kellene s ruházza fel Hisz tulajdonságaival: halálhozó, sebosztó képességgel. Hisz munkájában megint érvényesül a rossz általános tulajdonsága: az egyoldalúság. A szilárd halmazállapot, az anyagi lét önmagában nem rossz, csak akkor válik azzá, ha a világtervben előírt határt átlépi: szilárdabb, merevebb, anyagiasabb lesz, mint az Istenség akaratára szerint lennie kellett volna. Ezért lehet vele ölni és pusztítani is:

„A darázs meg, Hisz madara,
Nezegeti, hallja vala
— Nézdeli szélrül, ház földébül,
Kéreg alul kandi kémül —
A vasat hogy merevítik,
Az acélat ahogy edzik.
Dongva-bongva lerepülte,
Hisz rémségét hányja bele,
Hozza mérget a kígyónak,
Fekete vérét a csúszónak,
Veres hangya viszkedéseit,
Béka fondor föcskendéseit
Acél edzető vizébe,
Vas merevítő szerébe.

Lön az acél ékteleonné,
Vált a vaskó fékteleonné,
Gyáva eskét elfeledte,
Ebül öndíszét fölette.
Véreit az aljas vágja,
Maga népeit marja, rágja,
Készteni a vért buzogni,
Drága nedvet elcsurogni.”

A Kalevala világosan bemutatja ezekben a sorokban, — a vas példáján — hogy Hisz hatására mint tért el az anyag kialakulása az isteni elgondolástól s mennyire beléje szövődött a halál. Ezért az ember, ha csak az anyagot nézi, kénytelen ahhoz a meggyőződéshez jutni, hogy a halál a legnagyobb hatalom s rajta túl nincs már semmi.

A világban jelenleg működő két fő rosszat: Ahrimánnak és Lucifernek is szokás nevezni. Ahrimán alakjában benne vannak azok a vonások, amelyeket a Kalevala Hiszre ruház rá. Ahrimán pusztítja ki az étetet, hozza el a halált, Ahrimán teremti a kártékony állatokat s általában véve „az állatok az ő imaginációi.” Azonkívül Ahrimán tette az anyagot ilyenné, amilyen s ő kelti azt a tévhitet, hogy az anyag s az anyaghoz kötött lét az egyetlen valóság, azontúl nincs semmi. E gondolatok felkeltésével — s általában a gondolkodás befolyásolásával — hat Ahrimán az emberre elferdítőleg. Lucifer inkább az érzésvilágra hat, annak

egyres mozzanatait igyekszik túlzóvá tenni, így pl igyekszik felköltetni az emberben a gőgöt, a hiúságot, a szenvedélyt, amik azután romlásba viszik. Lucifer alakjának talán inkább Lempó felelne meg. A Kalevala felfogása szerint Lempó főleg akkor hathat bele kártékonyan az ember sorsába, hogyha az ember alkalmat ad erre neki. Ez történik mindig, amikor az ember belső büszkeségnek vagy túlzott biztonságérzésnek — pláne hetykeségnek, elbizakodottságnak adja át magát. Ezzel azonnal magára szabadítja Lempót. Vejnemöjnnel történt ez meg egyszer, amikor a szivárvány tündérétől azt a feladatot kapta, hogy csónakot építsen. Vejnemöjnt nagy öröm fogta el, mert tudta, hogy ő erre képes s boldog büszkeséggel válaszolta, hogy igenis elvállalja a feladatot, mert

„Nincs a földön, e világon,
Mennyég alatt, semmi tájon
Hajóács, ha én nem vagyok,
Faragó, ki rajtam kifog.“

De vesztere érezte és mondotta ezt.

„Fogadkozva sajkát ácsol,
Hajót fából hetykén tákol:
Ácsol egy nap, ácsol másnap,
Harmadnap is ráadásnak.
Követ nem is ér fejszéje,
Nem szegi a szirtet éle.
Hát bizony csak harmadnapra,
Hiszi a végít félreccsapja,
Lempó sújt a balta élbe,
Rossz a fokát rántja félre.
S im a fejsze kőhöz érve,
Szirtet szeg biz ott az éle,
Fejsze a körül visszavágva,
Hegyivel szalad a húsna,
Térdibe a tisztas úrnak.“

Lempó és Hisz tehát, közös erővel, meglökik a baltát, az kőnek ütődik, onnét visszavágódik s mély sebet ejt Vejnemöjnen térdén. A seb olyan elemi erővel vérzik, hogy Vejnemöjnen élete bizony veszélyben forog, annál inkább, mert az ő bölcsessége sem elég ahhoz, hogy ezt a vérzést elállítsa... Messzire kell vándorolnia — vért patakzó sebeivel — míg valaki segítségére tud lenni. Ezenközben elmúlik az idő s a visszahozhatatlan alkalom is. Hasonló történik — s erről már megemlékeztünk — a szampó hazahozatalakor is Lemminkejnen lelkében, s ez is vészes következményekkel jár. De nem csak ezen a két helyen, hanem az egész Kalevalán végigvonul az a meggyőződés, hogy nem csupán az ember tettei, hanem titkos belső magatartása is sorsdöntő. A legkisebb belső szerénység, fenhéjázás, balsorsot hozhat, mint a szampó hazahozatalakor Lemminkejnen korai öröme. Ezért a Kalevalában elsősorban önlelkük kinövéséi ellen védekeznek az emberek s ezek ellen mondják el oltalmazó igéiket, főleg olyankor, amikor vallalkozásba kezdenek hogy az igazi bizalom s szelídség, alázat, szilárdság legyen úrrá lelkükön, nem pedig a félelem vagy a fenhéjázás.

A Kalevala egyik legkedvesebb ilyen „oltalmazó igéjét“ ideiktatjuk. Ma is érvényes meg.

„Én nem mozgok én húsommal,
Teremtőmnek húsa mozgat.
Én nem forgok én erőmmel,
Alkotóm ereje forgat ..
Én nem szólok ennen számmal,
Szólok Isten szája által.
Én nekem, ha édes a szám,
Isten szája édesebb ám,
Én kezem, ha szép is, bezzeg
Teremtőm kezei szebbek.“

Az elbizakodottságtól Vejnemöjnen maga is óva inti embertársait, amikor megtapasztalta, hogy mekkora bajt hozott ez reá:

„Senki, eljövendő népek,
Most eljövő nemzedékek
Ne ácsoljon sajkát h e t y k é n,
Avagy bókonyt, büszkélkedvén:
Isten intézi a pályát,
Teremtőnk a vég szabályát,
Nem hatalma holmi hősnek,
Ereje bármilyen erősnek.“

Zárójelben jegyezzük meg, hogy az utolsó négy sor közmondássá lett a finneknél, olyanformán használják, mint mi magyarok ezt a szólásmondást, hogy „ember tervez Isten végez“ vagy „szegény ember dolgát boldog Isten bírja.“

* * *

A Kalevalának azt a felfogását, hogy két fő rossz működik a világban,* az emberiség történetének egyik leghatalmasabb jelene igazolja. Az amikor a Gonosz, közvetlen a Jordán-folyóbeli keresztelő után — két oldalról megkísérti Krisztust. E kísértésnek az a célja, hogy Krisztus ne az istenséget imádja, hanem a világban működő gonoszság mérhetetlen hatalma előtt boruljon le. Ez lavinyszerű erővel bekövetkeznék akkor, ha Krisztus akármelyik oldalról jövő kísértésnek nem tudna ellentállani. Az egyik kísértő arra akarja őt rávenni, hogy követ változtasson kenyérré. Ez a kísértő nyilván az a Rossz, akit a Kalevala Hisznek nevez, mert hiszen azt akarja Krisztusnál elérni, hogy ő az anyagok Isten rendelte állapotát változtassa meg. tehát az isteni világrenddel ellenkező cselekedetet hajtson végre. A másik kísértő — cselekedetei után ítélve, Lempónak felel meg — pedig arra akarja őt rávenni, hogy ha ő csakugyan Isten fia, ugorjon le a jeruzsálemi templom tornyáról s mutassa meg, hogy nem történik semmi baja: tehát éppen azt a belső gőgöt, magabiztos belső magatartást akarja kiváltani lelkéből, amin Vejnemöjnen a hajóépítéskor rajtavesztett: a „majd megmutatom én, ki vagyok“-hangulatot. Mivel Krisztus egyik irányban sem enged, a két kísértés nem éri el, hogy Krisztus elismerje a gonoszság hatalmát, — ellenkezőleg, a nagy kísértő jelenet végeztével angyalok veszik körül Krisztust és szolgálnak neki, nemhogy ő szolgálna a gonosznak.

* E két fő rossznak persze sokféle segítő társa van. Pl Kejtolajnen, Lempó segítése, erdőkön, mezőkön uralkodik. Vetehinen rosszindulatú vízi tündér stb., stb.

XIII.

Felelősség és lelkiismeret.

Az erkölcsi rossz mellett nagy baja a világnak az a rossz, ami betegség formájában támadja meg az élőlényeket. A Kalevala úgy vélekedik, hogy kétféle betegség van. Az egyiket a teremő akarja valami célból. Ez a betegség tehát összhangzásban van az isteni világtervvel s az embernek az a kötelessége, hogy kikutassa: miért szakadt rá? Figyelmeztet valamire? Vagy megpróbáltatásként jött? Tán pihentetésként, vagy csak azért, hogy legyőzzük s ezzel erőnk megnövekedjék? Keletkezhet azonban betegség abból is, hogy — amint az általános rosszal kapcsolatosan, a csesemő táplálásának példáján bemutattuk — a világrénddel ellentétes cselekvés, tehát rossztétemény történt. Ennek a rossztéteménynek a Kalevalában nem kell mindjárt fizikai cselekvésnek lennie: valamilyen higiéniai hibának, elég ha rossz ige, rossz gondolat száll ki az emberből, vagy pedig éri őt más valaki részéről, ahhoz, hogy megbetegedjék. A betegség ellen a Kalevala éppen olyan módszerrel küzd, mint minden rossz ellen: a felismerés ereje által. Ha sikerül valakinek felismernie, hogy milyen fajta betegséggel áll szemben — a Kalevala nyelvén szólva: ha sikerül a betegség eredet-igéit megtalálni — akkor már sikerül is elbánni vele. Az a mód, ahogyan Vipunen Antero, a holt-eleven főtáltos igyekszik kikutatni, felismerni „a betegséget,” ami hirtelen rátámadt, klasszikusan mutatja be, miként gondolkodik a Kalevala a betegségekről. Így szólítja meg a betegséget:

„Azt pedig nem is gyanítom,
Előlről nem is alitom,
Hiszi honnan csöppenhetél,
Reám rontás, merről jöttél
Harapdálni, rágicsálni,
Húsom falni, marcangolni:
Vagy-e, ó kór, teremőm műve,
Halál, istenemtől küldve,
Avagy tétemény vagy téve,
Máznak büve, másnak műve,
Dij fejébe rám ragasztva,
Reám pénz fejébe rakva?

Kór, ha vagy teremőm műve,
Halál, istenemtől küldve,
Hát teremőmhöz menekszem,
Istenem elibe fekszem,
Jót az Úr sohasem ejt el,
Ígaz isten nem felejt el.

Tétemény, ha volnál téve,
Sérülés, ha mástól mérve,
Utólérem majd nemedet,
Meglelem szülőhelyedet!”

Amikor a nagy kór idején Vejnemöjnen gyógyítani indul, ezt így írja le a Kalevala:

„Ott az öreg Vejnemöjnen,
Fő-fő táltos mindétiglen,
Megy menteni a fejeket,
Leszedni a lelkek láncát,

Megyén Tounival¹ csatázni,
Betegséggel harcba szállni.“

Látszik ebből, hogy a Kalevalától egészen idegen, egészen távoli a kelet fatalizmusa és a nyugat determinizmusa. Soha, semmilyen tekintetben sem fordul elő a Kalevalában az, hogy egy embert ér valami — jó vagy rossz — s ezt az illető tétlen megadással fogadná, mondván, hogy „ez a sors akarata, a természet rendje, ami ellen úgysem lehet tenni semmit sem, tehát a kisujjamat sem mozdítom,” vagy pedig: „akármit is cselekszem, azért nem vagyok felelős, hanem felelősek érte környezetem, nevelésem, őseim, vagyis mindazok a tényezők, amelyek azzá tettek, ami vagyok.” Mivel nincs hatalmam arra, hogy rajtuk változtassak, tétlenül átadom magamat hatásuknak, nem is próbálom önállósítani magamat fölük, engedem, hogy lenyemet és cselekedeteimet irányítsák.“ Ez a felfogás a legnagyobb ellentétben van a Kalevala gondolkodásmódjával. A Kalevalában az ember mindenképpen cselekvő magatartással válaszol arra, ami őt éri. Ha világrénd és sors végzésének tekintti azt, ami rá akad, akkor cselekvően igyekszik alkalmazkodni hozzá, tettekkel elősegíteni hatását, ha pedig a világrénddel ellentétes eseményt lát benne, akkor erőteljesen, ügyesen és körültekintően harcol ellene. A felelősség, ami a Kalevalában az emberre nehezedik, paratlanul nagy. Hiszen a Kalevala felfogása szerint — és ez azonos a legmélyebb keresztény felfogással — nemcsak az ember szavai és cselekedetei, hanem titkos gondolatai és belső érzései is jelentőségteljes hatással vannak a világ sorsára. Ez kitűnt akkor, amikor a szampó hazahozatalának alkalmával az egy Lemminkejuen lelkének korai örömezzései az egész Kalevala-honra akkora bajt zúdítottak.

Ha a Kalevalát pontosan akarjuk ismerni, nagyon ki kell emelnünk benne, hogy történetei hirdetik, hogy az ember titkos belső lelki világának is megmérhetetlen hatása van a sors alakulására. Vagyis az ember belső lelki életének világjelentősége van. (Ezt a tényt részletesen tárgyalja és közelebbről világlítja meg Rudolf Steiner „A magasabb megismerés útja” című, Genius kiadásában megjelent könyvének 99. oldalán s az azzal összefüggő részekben.)

Mivel a Kalevalában az ember felelőssége sokkal többet ölel fel, mint az általános európai felfogás szerint, és sokkal magasabb piederzéstáira van helyezve, Rudolf Steiner egy másik könyvében² — ezt régebbi Kalevala-írásban is említettem már — azt mondja, hogy Európa lelkiismeretét a Kalevala és a finn nép őrizi.

Faust és Vejnemöjnen.

Goethe Faustja és a finnek Kalevalája abban egyezik, hogy mindgyikük még végtelen sok kibányászatlan kincset és jövőt építő erőt tartalmaz.

¹ Az alvilágnak, Tuonelának (más néven Manalának), ura.
² Lásd Paul Bourget: A találmány és Hyppolit Tneai művei

³ Das Wesen nationaler Epen mit speziellem Hinweis auf Kalevala (Verlag am Goetheanum, Schweiz.)

Goethe 1832-ben — röviddel halála előtt — fejezte be és pecsételte le a Faustot, — Lönnot pedig 1835-ben végezte be a Kalevala első össze- gyűjtését és egybefűzését. A két mű tehát egyazon időben vált az európai szellemi élet tényezőjévé és az egész emberiség örökreszló értékévé. Ért- hető, ha e két örök időkre dimenzionált értékből, 100 egynéhány év alatt, az emberiség csak arány- lag keveset tudott még felhasználni és magáévá tenni, — megbocsáthatatlan és jóvátehetetlen volna azonban, ha korunk nem vetné fel, lelkiismerete világánál azt a kérdést, hogy vajjon miképpen ha- tolhatja mélyebben e két hatalmas műalkotás kincsvilágába s miként fordíthatna minél többet a bennük rejlő erőkből az egész emberiség javára s a jövő nemzedékek nevelésére?

E tárgykörbeli hosszas tanulmányaim arra az eredményre vezettek, hogy a Faust és a Kalevala jövőt építő, megtermékenyítő ereje különösen akkor tud érvényesülni, ha összehasonlítjuk őket, — ha meg- egyezéseiket és ellentéteiket feltárni megpróbáljuk.

* * *

Vejnemőjnen és Faust alakjának grandiózus másneműsége, megmutatkozik a tudáshoz való kapcsolat terén. Vejnemőjnen már úgy születik, hogy mindent tud. Bölcsességet nem kell szerez- nie, ezt kész adományként hozza magával. Ezzel szemben Faust belső világának kulcsa: a tudás hiányában való kétségbeesés. Faust bevezető nagy monológiájában teljes kétségbeesését avval indokolja, hogy bár egész életét és minden erejét arra fordít- totta, hogy belső meglegedést előidéző tudást szerezzen meg, semmi sikert sem ért el s ugyan- olyan tudatlannak, ugyanolyan elégedetlennek érzi magát, mint amikor tanulmányi küzdelmeit meg- kezdte. Emellett hétköznapi élete is teljesen termé- ketlenül zajlott le, szegénységbe, elhagyatottságba és kielégületlenségbe torkollott bele. Lehet-e etekintet- ben két nagyobb ellentétet elképzelni, mint Faustot és Vejnemőjnt? Az utóbbi nemcsak mindent tud, hanem tudása olyan, hogy szépséget, örömet, boldogságot és kedélyi kielégülést ad mindzok- nak, akik ennek a tudásnak az áldásait élvezik. Tehát Faustban tudáshiány és kedélybeli kielégületlenség, Vejnemőjnenben pedig tudás és szívbéli harmónia! Faust pusztítja környezetét, Vejnemőjnen boldoggá teszi. Vejnemőjnen tudása: művészet, — bölcses- sége: zene és ige. Faustnak a tudás hiánya: öreg- ség, szárazság, pókhálós környezet, türelmetlenség.

Vejnemőjnennek és Faustnak a tudással való különböző kapcsolatából fakad az is, hogy ők a tévedéssel és evvel együtt a bűnnel különböző- képpen néznek szembe. A tudás teljével megáldott Vejnemőjnen alig tévedhet és így nem is tévelyeg- het, viszont a tudás hiányában tévelygő Faust szükségképpen erkölcsi tévedések áldozatául esik. A kérdés csak az, hogy hova vezet mindkettő útja és mindkettő mit tud kitermelni sajátos sorsából? Hova tudja Vejnemőjnen eljuttatni a maga tisztaságát és bölcsességteljességét és hova Faust a maga tudáshiányát, kétségbeesését és tévelygését?

A magasztos tisztaságú és emberfeletti önzet-

lenségű Vejnemőjnen sorsa tragikusan végződik, mert ő nem tudván fölfogni azt, amit Krisztus az emberiség részére jelent és hoz, a megszületett és megkeresztelt Krisztus elől visszavonul; erejét, munkáját kikap- csolja Kalevala országának életéből. Faust életútja viszont végső fokon szerencsés véget ér, mert ő kétségbeesésének és tévelygésének útjáról egy al- kotó perióduson keresztül eljut a teljes „megvál- táshoz“ és a halált úgy éli át, mint az „üdvözül- tek.“ Nyilván úgy tűnhetik tehát fel, mintha e két nagy költemény a sorsnak és evvel együtt az er- kölcsi világrendnek is egy-egy nagy igazságtalan- ságát írná le. A mérleg azonban így fölállítva azért hamis, mert a Kalevalából kiérezhető, hogy Vejnemőjnen tragédiája nem végleges és ő bár csak- ugyan nem találja helyét Krisztus születése után e világon és csakugyan visszavonul mindenféle te- vékenységtől, mégis egész belső alkatanál fogva előbb-utóbb valami tudatos kapcsolatba is fog ke- rülni Avval, akinek ő öntudatlanul a legtökéletesebb és leghűségesebb előkészítője volt. Faust pedig nemcsak a sors igazságtalan kegye, vagy pedig a szeszélyes véletlen folytán jut el arra a nagy ma- gaslatra, amit „megváltásnak,“ „üdvözülésnek,“ stb. szoktak nevezni, hanem két mélységes erkölcsi erő segítségével. Hogy mi ez a két erkölcsi erő, azt a Faust második részének legvégén, az égi kórusok világosan megmondják. Az egyik Grétchen maga- tartása. Grétchen, akit Faust minden tekintetben tönkretett, méltán érezhette volna Fausttal szemben a jogos keserűség, gyűlölet és ellenségeskedés min- den fokát, ezt azonban ő nem tette, hanem úgy halála órájában, mint halála után is, az evangé- liumok szellemében megbocsátással, megértéssel tovább szeretete Faust lényének értékes elemeit és hűségesen kísérte Faust lelkének útjait.

A második erkölcsi erő, amelyikről a mennyek kórusai megemlékeznek, mint Faust „megváltásá- nak“ másik okáról: Faustnak az erkölcsi erőmeg- feszítése. Az erkölcsi világrend ítélete nem annyira az eredményeket, mint az erkölcsi törekvést és az erkölcsi erőfeszítést veszi tekintetbe. Mivel pedig Faust törekvésének lankadatlanúságát sohasem szün- tette meg, sőt mindig megújította: tévelygésai és bűnei dacára is, részesévé válhatik a szellemi örök értékeknek.

Ez a tanítás azt mondja, hogy ha Faustot egyedül csak Grétchen szeretete és hűsége vezette volna, de Faustban magában az igyekezet és erköl- csi megfeszítés lelankadt volna: az ő végső „meg- váltása“ nem lett volna lehetséges. Enélkül a föld- feletti magasabb világok és annak lényei Faustot nem fogadhatták volna magukba.

(Vége.)

Felölös szerkesztő és kiadó:

GÖLLNER MÁRIA.

Főfőlkonyossági folyóirat szerkesztősége és kiadóhivatala

FOGHÁZMISSZIÓ HELYISÉGE

Budapest, V., Markó-utca 27. földszint 6. szám.